

Dr. Abdülkadir DAĞLAR

Erciyes Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Kayseri/TÜRKİYE
abdaglar@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-4006-9670

ŞERHİN ŞİİR HÂLİ: SULTAN MURÂDÎ DÎVÂNI'NDA ŞERH NAZARİYÂTI

POETRY FORM OF COMMENTARY THE
COMMENTARY THEORIES IN SULTAN
MURÂDÎ DIWAN

DOI Number: 10.28981/hikmet.501611

ÖZ

Dîvân edebiyâtı bir şerh edebiyâtıdır, denilebilir. Türk edebiyâtında dîvân şiiri geleneği ile edebî şerh geleneği aynı büyük medeniyet dairesinin içerisinde aynı dîni, fikrî ve edebî kaynaklardan beslenmiş, ontolojik mâhiyetleri dolayısıyla dîvân şiiri ile şerh hep birlikte anılagelmiştir. Kezâ geleneğin belirleyici olduğu devirlerde, dîvân şiirini anlama ve anlatma yönünde yapılan çeşitli tür ve şekillerdeki çalışmalara da şerh denmiştir.

Dîvân edebiyâtı geleneğinde hacimli bir dîvân oluşturan Sultan 3. Murâd, 16. asrın ikinci yarısında Murâdî mahlasıyla söylediği şiirleriyle aynı zamanda geleneğin poetik şerh nazariyatını da ortaya koymuştur. Onun şerh kavramına atıfları, diğer dîvân şâirleri ile mukâyese edilemeyecek kadar çok ve etraflıdır. Şerhin yapılış sebebi, niyet ve ortaya çıkış süreci, gerekliliği gibi hususların yanında şerh-şiir ve şâir-şârih ilişkilerine de ışık tutan Murâdî, şiir ile şerhi mistik-poetik bir evrenin ikiz unsurları olarak değerlendirmiştir.

Bu makâlede, Murâdî Dîvânı'nda yer alan yaklaşık 8400 beytin, şiir ve şerh nazariyatı merkezli incelenmesi ile ortaya çıkan veriler tasnif edilip yorumlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dîvân Şiiri, Sultan 3. Murâd, Murâdî, Şerh Nazariyatı, Poetika.

ABSTRACT

Diwan poetry is a commentary literary. In Turkish literature, the diwan poetry tradition and the commentary literary tradition fueled from the same religious, intellectual, and literary sources in the same great civilization chamber; and the diwan poetry and the commentary have been mentioned together due to their ontological nature. Likewise in the periods in which the tradition had a determinant effect, various types of works in multiple forms conducted towards the understanding and recital of the diwan poetry have been also called commentary.

Sultan Murad the Third who created an extensive diwan in the diwan poetry tradition, set forth the poetic commentary theories of the tradition with the poems he told under the name "Murâdî" in the second half of the sixteenth century. His references to the commentary concept are way too many and comprehensive to be compared with other diwan poets. Murâdî who also illuminated matters such as the reason the commentary is done, its intention and emergence process, its necessity as well as the commentary-poem and poet-commentator evaluated the poem and the commentary as the twin elements of a mystical-poetic universe.

In this study, approximately 8400 couplets found in the Murâdî Diwan will be investigated based on the poem and commentary theories and the data to emerge will be classified and interpreted.

Keywords: Diwan Poetry, Sultan Murad the Third, Murâdî, Commentary Theories Poetry.

ey murâdî ma'rifet dükkânın açduk şöyle kim
kuş dilin söylemez olduk hâce-yi 'attâra biz...

0. Giriş

Murâdî mahlaslı Sultan 3. Murâd¹ (d.1546-ö.1595) dîvân şiirinin en hacimli dîvânlarından birinin sâhibidir. 1565 gazel, 1 muhammes, 48 küçük mesnevî, 39 nazım/kıt'a ve 48 müfreden oluşan Dîvân'daki şiirlerin büyük bir kısmı tasavvuf neşvesini yansıtmaktadır. Bu bakımdan Sultan Murâdî'nin şiiri "sûfiyâne, muhakkıkâne, muvahhidâne ve mutazarri'âne" sıfatlarıyla nitelendirilmiştir (Kırkılıç 2015: 44)². Büyük çoğunluğu Türkçe olan şiirlerin bir kısmı da Arapça ve Farsça'dır; bunların yanında mülemma' (Arapça-Türkçe-Farsça) şiirler de yer almaktadır.

Bu özellikleri gösteren Dîvân'da, nev'i şahsına münhasır özel bir durum olarak Murâdî'nin "şerh" mefhûmuna diğer şâirlerin dîvânlarında görülmeyen bir yoğunlukta atıfta bulunduğu dikkat çekmektedir. Dîvân'da "şerh" kelimesinin 150 civârında yerde kullanıldığı, bu kelimenin türevi olan "şârih" ve "meşrûh" kelimelerinin de dâhil edilmesi ile bu sayının 160'ı aştığını ifâde etmek gerekir. Mefhûmu hatırlatıcı mâhiyette birkaç yerde "şerha şerha" ikilemesinin kullanıldığı da bu çerçevede belirtilmelidir. Bunların yanında, şerh mefhûmu ile yakın alâkası bulunan "tefsîr", "hall", "ta'bîr" kelimelerinin de Dîvân'da yer yer kullanıldığı görülmektedir.

Açma/açıklama ve yorma/yorumlama ameliyesine işâret eden bu kelimeleri Murâdî'nin bu yoğunlukta kullanmış olması neyin göstergesidir ve ne ifâde etmektedir? Murâdî'nin beyitleri ışığında bu sorulara cevap(lar) aramadan önce şerh mefhûmuna dâir hatırlama ve hazırlama mâhiyetinde bir giriş yapmak yerinde olacaktır.

"Şerh etme" ameliyesinin en temel sebebi (sebeb-i teşrîh) şârihin kendisinden kaynaklanan bir *anlama* ve *anlatma* isteğidir. Bu isteğin kimi zaman şârihten başkalarının ricâları üzerine ortaya çıktığı da aktarılan sebepler arasındadır. Kezâ doğrudan sultânın isteği/emri doğrultusunda yapılmış/yazılmış şerhler de bulunmaktadır. Tüm bu sebepler bir şârih ile başkasına ait metin(ler) arasındaki ilişkiyi göstermektedir.

¹ Dîvân şiiri çalışmaları çerçevesinde sultan şâirlerden yerine göre kimi zaman "Sultan Avnî", "Sultan Adlî", "Sultan Muhibbî" şeklinde bahsetmek mümkün olsa gerektir. Bir kullanım teklifi olarak, bu makâlede de Sultan 3. Murâd'dan yer yer "Sultan Murâdî" şeklinde bahsedilecektir.

² Bu makâle çalışmasında esas kaynağımız olan "Murâdî Dîvânı"nın nâşiri Prof. Dr. H. Ahmet Kırkılıç'a, dikkat ve sabır örneği bu çalışmasından ötürü teşekkürü bir borç biliriz. Neşir için bkz. H. Ahmet Kırkılıç. (2015), *Murâdî Dîvânı (Sultan Üçüncü Murad)*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul. Makâle boyunca yapılmış olan beyit alıntılarının yanında şiirin nazım şeklini belirten bir kısaltma (Gazel: G., Kıt'a: Kt., Mesnevî: Ms., Müfred: Mf.) ile Dîvân neşrinin ilgili bölümündeki sıra sayısı parantezle gösterilmiştir. Makâledeki tüm epigraflar ile "Ek"ler de tamâmiyle Murâdî Dîvânı'ndan alınmıştır. Alıntılama esnâsında karşılaşılmış olup da burada ayrıca değinmeye lüzûm görülmeyen okuma tercihindeki birkaç küçük fark için, Dîvân'ın bir nüshasının yine aynı nâşir tarafından hazırlanmış olan tıpkıbasımından yararlanılmıştır. Tıpkıbasım neşri için bkz. H. Ahmet Kırkılıç. (2012), *Muradi Divanı (Sultan Üçüncü Murat)*, (Tıpkıbasım), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul.

Şerhi ortaya çıkaran özel sebeplerden biri de *kendini anlatma* ya da *anlaşılma* istek ve ihtiyâcıdır. Bu doğrultuda kimi şâirlerin -aynı zamanda kendilerinin şâirleri olarak- kendi şiirlerine yazdıkları şerhler³ de şerh edebiyâtında yerini almıştır.

Bunlara ilâve olarak dikkat çekici bir sebepten daha bahsetmek yerinde olacaktır; o da “anlatılma isteği” yani “şerh edilme isteği”dir. Esâsında bu isteğin rûhî bir ihtiyaçtan kaynaklandığını söylemek mümkündür. Söylediklerinin ve yazdıklarının nasıl anlaşıldığını duyma, şiirlerinin şerh aynasında nasıl yansıdığını görüp okuma isteğidir ki bu, şiir vâdîsinde -deyim yerindeyse- *kâle alınma* isteğinin bir göstergesi olarak da sayılabilir. Çünkü, kâle alınan, kıymet verilen, anlaşılması elzem olan şiirler şerh edilir ancak.

0.0. Bir Duânın İşığında Şerhe Bakış

Şerh kavramıyla ilgili olarak, Kur’ân-ı Kerîm’de Firavun’a tebliğ yolundaki Hazret-i Mûsâ’nın duâsını zikretmek -*şerh niyeti* üzerine düşünme bağlamında- yerinde olacaktır:

“...Rabbi’srahî sadrî ve yessirlî emrî va’hlul ‘ukdeten minlisânî yefkahû kavli. (...Rabbim! yüreğime genişlik ver. İşimi bana kolaylaştır. Dilimden (şu) bağı çöz. Ki sözümü anlasınlar.)”
(Tâhâ/25-28)

Bu âyetlerde Hazret-i Mûsâ, göğsünün açılıp genişletilmesini (şerh), işinin kolaylaştırılmasını, dilindeki bağın çözülmesini (hall) istiyor, tâ ki onu dinleyenler sözlerini anlasınlar (fıkh). Buradan konuya dâir şöyle bir sonuç çıkarmak mümkündür: Sözün anlaşılabilmesi için dilin çözülmesi gerekir; tabîî ondan da önce göğüs/gönül aynasının açılıp parlatılması şarttır. İki tarafın anlaşabilmesi için kalb/gönül aynalarının, birbirlerini görüp yansıtabilecek temizlikte olması ve birbirlerinin dillerinden anlaması gerektiği âşikârdır.

Söz/metin üzerine yapılan çalışmalardan üçünün bu âyetlerde mündemiç olduğunu söylemek mümkündür ki dikkat çekicidir: “Şerh” (Rabbi’srah) ve “tahlîl” (va’hlul)... Bu iki çalışmanın temel amacı da yine bu âyetlerde verilmektedir: “Fıkh” (yefkahû)...⁴

Bu hususla ilgili 25. âyetin meâlinde *şerh* kelimesine “genişlik vermek” anlamı verilmiştir. Burada şerhe konu olan, “göğüs”tür. O hâlde şerhin göğse -ve mecâzî anlamıyla da gönüle- genişlik/ferahlık sağlamak şeklinde bir işlevinin olduğundan bahsedilebilir. Dolayısıyla, şerh edilerek açılan/açılmayan metnin genişleyip yayılacağı çıkarımında bulunmak yerinde olsa gerektir. Hâkezâ, şerh ile eşzamanlı kullanılan eş/yakın anlamlı kavramlardan biri olan “hall-i müşkilât” (güçlüklerin çözülmesi) tam da bu bağlamda asıl karşılığını bulmaktadır; şöyle ki, söz/metnin dilinin doğru ve

³ Bu tür şerhler için bkz. Ömür Ceylan. (2005), “Mânâ Şairin Karnında(mı)dır?!” , *Böyle Buyurdu Şûfî*, Kapı Yayınları, İstanbul, ss. 111-120; Abdülkadir Dağlar. (2008), “Kâmil-i Mevlevî’nin Kendi Şiirine Tuttuğu Ayna: Adem Kasîdesi ve Şerhi”, *Turkish Studies*, Vol. 3/4 (Fahrettin Kırzioğlu Armağanı), ss. 335-371.

⁴ Bu cümleden olarak, şerhin Kur’ân-ı Kerîm’e has bir çeşidi sayılan “tefsîr” çalışmalarının da özündeki niyetin “fıkh” ilmine veri sağlayarak yardımcı olmak olduğu söylenebilir. Bu açıdan *tefsîr* ilmi, *fıkh* ilminin bir *âlet ilmi* (ilm-i âlet) olarak görülebilir.

kolay anlaşılmasının önündeki güçlüklerin çözümlenip bertaraf edilmesi önemlidir.

Bu âyetler nüzul bağlamından kopararak sâdece bu makâle bağlamında şiir-şerh ilişkileri dâiresinde değerlendirilecek olursa zihnin şu çıkarımlarıyla karşılaşmak mümkündür: Şerh ameliyesi ile şârihin asıl maksadı şâirin gönül aynasını görebilmek, şâirin niyet ve murâdının kılavuzluğunda mazmûna ulaşmaktır; bu yönüyle şerh şiirin soyut tabakalarına yöneliktir... Tahlil ise, şiirin lisânındaki ukde/bağları, güçlükleri halletmek/çözmek üzere yapılır; bu yönüyle tahlil, şiirin somut tabakalarına yöneliktir... Şerh ve tahlil çalışmalarından amelî düzlemde (fıkıh/tefakkuh karşılığı) bir fayda hâsıl olması beklenir ki bu da şiirin başka kişilerce anlaşılabilir estetik haz (zevk/tezevvuk karşılığı) nesnesi olabilmesi... Katharsis/arınma nazariyesi şerhe uyarlanacak olursa, şiirleri vâsıtasıyla şerh edilen şâir -anlaşılma ve anlatılma gayretlerinin nesnesi olduğunu idrâk etme netîcesinde- ferahlayarak bir nevi arınma yaşayacaktır...

0.1. Murâdî'nin Şerhle İnşirâhı

Murâdî'nin, edebiyat, târih ve tasavvuf kitaplarına meraklı, düzeyi yüksek nitelikli bir okur olduğu söylenmektedir. Bu doğrultuda onun, saltanatı döneminde dünyâ târihine dâir bazı mühim eserleri Türkçeye tercüme ettirdiği de kaynaklarda verilen bilgiler arasındadır (Kütükoğlu 2006: 475). Murâdî'nin, yaptırdığı tercümelemlerin yanında, bazı kıymetli eserlerin şerh edilmesini de şârihlerden istediği mâlûmdur. Bir örnek vermek gerekirse, o, döneminin meşhur şârihlerinden biri olan Şem'î Şem'ullâh'tan, Mevlânâ'nın *Mesnevî-yi Ma'nevî*'sine şerh yazmasını istemiş, ilk beş cildi 1588-1593 yılları arasında kendisine sunulan altı ciltlik şerhin tamâmını görmeye ömrü vefâ etmemiş olsa da, onun bu merakı Türkçe şerh geleneğine bir ilki kazandırmış, Mesnevî'nin tamâmına yazılmış ilk Türkçe şerhin ortaya çıkmasına vesîle olmuştur (Dağlar 2009: 80-87).

Murâdî'nin, belki de -şehzâdelik dönemiyle de birlikte- bir sultan olmasının (sal.1574-1595) kendisine sağladığı imtiyaz ve itibarla, döneminin ilim ve irfan muhîtinde bulunan âlim, şâir ve sûfilerden kendi şiirlerine de şerh yazmalarını istediği anlaşılmalıdır. Bu hususta H. Ahmet Kırkkılıç'ın değerlendirmesi şöyledir:

“Üçüncü Murad, yazdığı dinî şiirlerini zamanının şairlerine incelenmek üzere göndermiştir. Onlar da bunları şerh etmiş ve aynı tarzda eserler vücuda getirmişlerdir. Ancak Sultan Murad'ın şiirleri bunların çoğundan iyidir. Bazı defa ihhama bürünen Arapça ve Farsça gazelleri, padişahın arzusunu yerine getirmek ve atiyeler almak gayesi ile zamanın edipleri tarafından şerh edilmiştir.” (Kırkkılıç 2015: 45)

Murâdî'nin şiirlerine şerh yazarların gâyeleri tam olarak bilinmese de bu minvalde yazılmış birçok şerh metni bulunmaktadır. Dönemin meşhur âlim-sûfî şâirlerinden Şemseddîn-i Sivâsî'nin, Murâdî'nin bazı Arapça, Farsça

ve Türkçe gazellerini şerh ettiği bilinmektedir.⁵ Yine Murâdî'nin, kendi muhîtinde bulunan Hoca Sa'deddîn (İzzî mahlaslı), Zekeriyâ Efendi, Muhammed es-Sıddîkî, Kadı Yûsuf, Hâşimî, Nişancı Muhyî, Şeyh Ca'fer (Kemâlî), Şeyh Selâmî, Subhî, Bâkî, Nevâlî, Emîr gibi isimlere Arapça, Farsça ve Türkçe şiirlerinden bazılarını şerh ettirmiş olduğu görülmektedir.⁶

Rüyâlara ve tâbirlerine çok önem atfetmesiyle bilinen Murâdî'nin, tasavvufî seyrüsülûkü sürecinde mürid-mürşid ilişkisiyle alâkası bulunduğu anlaşılan (Felek 2014: 58) Halvetî-Şa'bânî şeyhi Şucâ' Dede'ye (hunkâr şeyhi), tekâmül sürecindeki makamlarda tecrübe ettiği hâllerin işâreti saydığı rüyâlarını 982/1574 ile 996/1587-8 yılları arasındaki mektupları vâsıtasıyla anlattığı bilinmektedir (Felek 2010: 23).⁷ Murâdî'nin, yaşamış olduğu hâllerin birer aynası sayılan şiirlerinin şerhini istemiş olmasının bir benzeri şekilde, görmüş olduğu bu rüyâların tâbirlerini de şeyhinden istemiş olabileceğini düşünmek mümkündür.

Şu beyitler, rüyâ-şiir ve tâbir-şerh arasındaki sıkı ilişkilerin, Murâdî'nin anlam dünyâsında nasıl yorumlandığına bir örnek sayılabilir:

*yûsufun deryâsına ta'bîr olındı çok rumûz
'âşıkun hâbına ta'bîr oldı bin rû'yâ yine*

*bir 'acâyib ma'ni izhâr eyledi yine murâd
noktasın şerh eylemez cem' olsalar dünyâ yine (G. 1238)*

Rüyâlar esrârengiz remizlerle sırlı ise de Murâdî'nin şiirleri onlardan daha kapalı ve esrarlıdır. Hazret-i Yûsuf engin yorum hazînesiyle nice remizli rüyâyî tâbir etmiştir; ancak, dünyâ bir araya gelse, Murâdî'nin acâyip hâllerinin beyânı olan şiirlerinin bir noktasını bile şerh edemez. Burada, onun şiirlerini kâmilten şerh edebilecek olan şahsın, zamânın Yûsuf'u sayılacağı îmâsının bulunduğu söylenebilir.

⁵ Bu konuda bkz. Kezban Paksoy. (2007), "Şerhu Gazeliyyâtı's-Sultân Murâdu's-Sâlis", *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, Vol. 2/3, ss. 444-448; Abdülkadir Dağlar. (2015), "Şemseddîn-i Sivâsî'nin Şerhleri", *Şemseddin Sivasî Sempozyumu Bildirileri*, (Haz. Ahmet Dağüstü), Sivas Belediyesi (Yayınları), Sivas, ss. 201-220. Sultân Murâdî'nin şiirlerine Sivâsî'nin yazdığı bu şerhler kitap hâlinde neşredilmiştir. Bkz. Fatih Ramazan Süer. (2017), *Şemseddin Sivasî Külliyyatı -14-: Şerh-i Gazeliyyâtı's-Sultân Murâdu's-Sâlis*, Sivas Belediyesi (Yayınları), İstanbul.

⁶ Bu şerhler Nûh Halîfe tarafından 993/1585 yılında bir araya getirilerek kitaplaştırılmıştır. Bkz. *Mir'âtü'l-Gaybî'l-Hâkânî MinFuyûzâtı Sultân Murâd Hân Bin Sultân Selim Hân*, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Kütüphanesi, No: 1901. Bu eser tarafımızdan neşre hazırlanmakta olup inşaallâh yakında ilim âleminin istifâdesine sunulacaktır. Hem bu yüzden hem de makâlenin konu dâiresini fazla zorlamamak adına bu eser hakkında burada geniş değerlendirmelerde bulunulmayacaktır.

⁷ Mîrâhûr Nûh Ağa -ki kuvvetle muhtemel Murâdî'nin şiirlerine yazılan şerhleri de bir kitapta toplamış olan sultânın hâs kâtiplerinden Nûh Halîfe'dir- tarafından bir araya getirilerek kitaplaştırılan bu 1858 adet mektup neşredilmiştir. Neşir için bkz. Özgen Felek. (2014), *Kitâbü'l-Menâmât: Sultan III. Murad'ın Rüya Mektupları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Murâdî'nin, şiirlerinin şerh edilmesini istemesi “anlaşılma-anlatılma ihtiyacı”ndan mı kaynaklanmıştır? Murâdî kendisine -ancak şiirlerinde yansıyan şuûraltını okuyabilecek olan- sırdaş musâhip mi aramıştır? Başka bir sebeple, Murâdî sarayda kendisine ve âilesine yakın ilişkilerle görev vereceği özel şahısları, idârî ve ilmî devlet bürokrasisine atayacağı kişileri seçerken acabâ böyle bir yöntem mi kullanmıştır? Bu sebepler, şerh sebepleri arasında artık özel niyetlerin de bulunabileceğini göstermektedir.

Bu muhtemel sebep-niyetlerin, Mevlânâ Mesnevî'sinin -üçüncü-

sîne hâhem şerha şerha ezfirâk

tâ bugüyem şerh-i derd-i iştîyâk

beytinde de ifâde edildiği üzere, sağlıklı iletişim kurup anlaşabilmenin temel şartı sayılan bir durumla ilgili olduğunu söylemek mümkündür. Mevlânâ bu beyitte, içini yakan ayrılık ateşinin derdini anlatabilmesi için yine ayrılık acısıyla lîme lîme olmuş bir göğüs/gönül sâhibi aramaktadır ki kendisini ancak böyle birisinin anlayabileceğine işâret etmektedir.

Kezâ, böyle bir sırdaşın özelliklerini Nefî'nin meşhur

tûtî-yi mu'cize-güyem ne disem lâf degül

çarhıla söyleşemem âyinesi sâf degül

ehl-i dildür diyemem âyinesi sâf olmayana

ehl-i dil birbirini bilmemek insâf degül

beyitlerinde de okumak mümkündür. Nefî, mûcizevî şiirler söyleyebilmesi için kendisiyle söyleşilebilecek, gönül aynası saf insanlardan dostlarının bulunması gerektiğini beyân etmektedir; öyle ki bunlar, âdetâ aynadaki sûreti mesâbesinde bir benzeşlik ve özdeşlik içerisinde bulunan, gönül ehli dostlardır.

0.2. Şerhe Teşne Bir Mahlas: Murâdî

Şerhin temel gâyesinin, şiirin mânâ tabakası ile şâirin asıl niyet yani “murâd” tabakasını anlama ve anlatma gayretlerinin netîcesinde mazmûna ulaşmak olduğu bilinmektedir. Bu anlamda murâdın, mânâ ile mazmûn arasındaki şerh yolunda ikinci tabaka olduğu söylenebilir. Bu nokta-yı nazardan Murâdî'nin, kendisine kim bilir ne niyetle verilmiş olan “Murâd” ismine böyle mistik-poetik bir misyon yükleyerek, her birinin derin sırlı anlamlar taşıdığını iddiâ ettiği şiirlerinde ismi ve misyonunu hatırlatan bir mahlas seçip kullanmış olabileceği ihtimâlden bahsetmek, çok da temelsiz sayılmamalıdır. Zîrâ Murâdî'nin, bazı gazellerinin tahallus beytinde *murâd* kelimesini, ismini ve mahlasını hatırlatacak şekilde tevriyeli kullanması da böyle bir iddiâyı isbât için delîl olarak görülebilir:

anlar isen bu murâdînün murâdından murâd

bu murâd ismin ezelde kim komışdur ana ad (G. 242)

mısrâlarında, isminin kendisine tâ ezelde verildiğini ileri süren Murâdî, aslında şâirliğinin, Kâdir Allâh tarafından yazılan kaderi olduğunu îmâ etmektedir. Aynı minval üzerinde

*murâdîye murâdın vir murâda irgür anı sen
murâdı sendin ey sultan eger ûlâ eger uhrâ (G. 60)*

*özin murâda murâd eyledi murâdı murâd
murâd idindi murâdî murâd ide cem'â (G. 110)*

beyitleri de zengin tekrîr ve tevriye sanatları ile *murâd* kelimesinin hem isim hem de mahlasla ilişki kuracak şekilde kullanıldığını göstermektedir.

Bu mâhiyette bir giriş bölümünün ardından, şiirlerinden seçilmiş beyitlerin ışığında Murâdî'nin şerhe bakışlarını bazı başlıklar altında değerlendirmek mümkün görünmektedir.

1. Tefahhur Sadesinde Murâdî

*ey murâdî sözlerinde nice bin bin sırr var
kâdir olmaz anı a'lâ vü ednâ anlamak...*

“Zor anlaşılabilirlik”, “şerh edilemezlik” şâir için bir övünme nedeni midir? Avâmın kolayca anlayıp yorumlayarak tüketebildiği şiirlerin has şiir sayılmadığı, dîvân şiiri poetikası için geçerli, kabul edilebilir bir tenkit noktasıdır. Buna karşılık havâsın beğenerek şerh etme ihtiyacı duyduğu şiirlerin ise, “bikr-i ma'nâ”, “bikr-i mazmûn” yüklü oldukları düşüncesiyle kıymetli sayıldığı da bilinmektedir. Sultan Murâdî de -geleneğe uyarak- daha çok gazellerinin tahallus beyitlerinde yaptığı temeddüh/tefahhurlarda kendi yoğun ve derin iç âleminin birer aynası saydığı sözlerinin şerh edilemez olduğu iddiâsıyla övünmektedir.

*şârihîn-i âlem aslâ şerhe olmazlar kadîr
ey murâdî bahr-ı 'ilmünden alalar katre âb (G. 129)*

beytinde Murâdî, şiir-şerh âlemindeki şârihlerin, kendi ilim denizinden bir damla almadıkları müddetçe şiirlerini şerh etmeye güçlerinin yetmeyeceğini söylemektedir.

Şu beyitlerde, hakikat-ı hâlinin beyânı olan şiirlerinin şerhe gelmeyeceğini dile getiren Murâdî bu durumu “beyân-ı bîbeyân” (beyân edilemez beyân) terkîbiyle ifâde etmektedir:

*ey murâdî şerhe gelmez bu makâl ile beyân
'âkil olan eylesün hâlince bir yirden su'âl (G. 783)*

*murâdun şerhe gelmez bu beyân-ı bîbeyandur çün
beyân-ı bîbeyânından beyân eyler ne halsin sen (G. 1009)*

Âlim şârih kullar, kâğıtlar defterler doldursalar Murâdî'nin, ilâhî kudret ve heybetin kâmil bir tecellisi olan kelâmının bir harfini bile şerh edemezler:

*murâdînün kelâmıdır kemâl-i kudret ü heybet
anun bir harfi şerh olmaz halâyık ger yaza elvâh (G. 228)*

Murâdî, şiirini beğenen âlimlere meydân okumakta,

*duydunsa murâdun kelimâtında halâvet
bir harfini şerh it eger 'allâm-ı cihansın (G. 1128)*

ifâdeleriyle, onları kelâmının bir harfini şerh etmeye çağırmaktadır.

1.0. Murâdî'nin Ahvâli Yaman

Kaynaklarda Murâdî'nin, Halvetî-Şa'bânî tarîkatının seyrüsülûkünde "etvâr-ı seb'a"yı (tekâmül yolundaki nefsin yedi mertebesinin hâlleri) tamamladığı bilgisi bulunmaktadır (Emecen 2016: 82). Yukarıda onun, yolunda kat ettiği merhaleleri, ulaştığı makamları ve tecrübe ettiği hâlleri gösteren rüyâlarını mektuplar vâsıtasıyla şeyhine bildirdiğinden bahsedilmişti. Bu yolda kendi özel derûnî tecrübe-yi hâllerinin birer ifâdesi sayılan şiirlerinin şerh edilmesini istemesi de onun, ehlinin şerh aynasında iç dünyâsını görmek ve böylece hâllerinden emîn olmak istemesiyle açıklanabilir.

Şiirindeki remizleri doğru bir şekilde şerh edecek şahıs, tasavvuf âleminde kutupların kutbu olduğunun işâretini göstermiş sayılacaktır. Bu durumda Murâdî o zâtı kendisine mürşid olarak kabûl edecektir:

*ey murâdî bu rumûzın kim ki şerhin eyleye
kutbu'l-aktâb oldurur tut dâmenini bîgümân (G. 1082)*

Şâir öncelikle kendi özel hâlinin ve iç temâşâsının şârihidir. Murâdî'nin tasavvufî tekâmül yolunda hâlden hâle geçişi öyle müşkil durumlar göstermektedir ki, kendisi bile bunu şiiriyle beyân etmekte zorlanmaktadır. Hâl böyle iken, şârihlerin o şiirde yansıyan hâlleri ve hayalleri görebilmesi, şerh edebilmesi çok zor olacaktır:

*'aceb vech üzredür ahvâlümüz olmaz beyân el-hak
o kâr-ı mümteni'dendür anı bilmez lisân el-hak*

*nice meşrûh ola ol sanma anı şerhe kâ'ildür
anı şerh itmeye halk-ı cihân olsa zebân el-hak (G. 683)*

*şerhe gelmez bu derûnum hâli ey dânâ-yı hâl
hâlümün havlindedür hâlün senün ey meh-likâ (G. 30)*

şerh ü beyâna sıgmadı yine bizüm bu hâlümüz

bilmedi kimse hakkumuz görmediler hayâlümüz (G. 598)

Murâdî'ye, seyrüsülûk yolculuğunda Allâh'ın lütfu ile bazı makamların kapıları açılmaktadır ki kendisi de bu makamları tam anlamıyla idrâk edememektedir. O, "vahdet" makâmını şiirle ifâde ve şerh etmekte âcizdir; o kadar ki daha "kesret"i bile bilememektedir. Onun, "hayret" makâmında temâşâ ettiği zevkin şiirle beyânının binde biri, binlerce akıl sâhibine binlerce akıl verilse yine de şerh edilemez. Murâdî'nin, Hakk'ın yakınlığına tâlip olduğu "heybet" makâmındaki hâlinin mâhiyeti de şerhe sığmaz:

şerhe gelmez vahdetüm ammâ ki bilmem kesretüm

ni'met-i 'uzmâda buldum yine kendü ni'metüm (G. 896)

buldı ol hayretde bir zevk u safâ kim şerhi yok

lutf idüp mahbûb ana feth itdi bin bâb üstine

bu murâdun sözlerin şerh itmeye binde birin

nice bin gelse ulü'l-elbâb elbâb üstine (G. 1097)

çün seni kıldum taleb heybetde buldum heybetüm

anun için şerhe gelmez bu benüm mâhiyyetüm (G. 877)

Şiir şâirinin şerhidir; Murâdî'nin de yaşadığı hâllere delâlet eden burhan bizâtihi kendi şiiridir:

âh kim şerh itmek için hâlümüz gelmez dile

şerhini anun yine bu şerh-i burhânım kıla (G. 1248)⁸

Murâdî'nin hâlini yine ancak hâli şerh edebilir; keşke hâlinin dili olsa da kendisini şerh etse... Bu mümkün değilse de hâlinin burhânı saydığı şiiri yine onun hâlini şerh etmektedir.

1.1. Şerhe Gelmez Bir Muammâ

Murâdî'nin hâlleri muammâdır; öyle ki o hâllerin şerhi sayılan şiirleri de muammâ içinde muammâdır. Onun yaşamakta olduğu hâller ve onları yansıtan şiirleri, aslında, Allâh tarafından kendisine bahşedilen çok esrarlı mahrem mânâları örtüp gizleyen perdelerdir. Hattâ Murâdî'nin dilinden konuşan da bizâtihi Allâh'tır; dolayısıyla hâl ve kâl perdeleriyle kendisini sırdaş olmayan gözlerden nihân edip gizlemektedir:

⁸ Bu serzenişin bir benzeri, Murâdî'den asırlar sonra Mehmed Âkif'in dilinde de görülmektedir. Onun, Safahât'ın başında yer alan meşhur dizelerinden ikisi şöyledir:

*ağlarım ağlatamam hissederim söyleyemem
dili yok kalbimin ondan ne kadar bîzârım...*

Mehmed Âkif Ersoy. (2008), *Safahat*, (Haz. Ertuğrul Düzdağ), Çağrı Yayınları, İstanbul, s. 3.

*murâdînün kelâmı fehm olunmaz
mu'ammâda mu'ammâ oldu el-hak (G. 708)*

*mu'ammâdur ki ma'nâsın bilimezler zevi'l-ma'nâ
murâdînün lisânından ki feyz eyler neler feyyâz (G. 649)*

Şerhin gerçekleşebilmesi için şârihin gönül aynasının, şâirin gönül aynasını tam olarak görüp yansıtabilmesi gerekmektedir; söz konusu bir muammâ ise, bu durum iyice imkânsız hâle gelmektedir. Bu ilâhî sırlı, mutlak nükteli, örtük mâhiyetinden ötürü Murâdî'nin şiiri tam olarak anlaşılabilir ki tefsir/şerh edilebilir:

*mu'ammâdur bu bir kenz-i hafîdür nükte-yi mutlak
murâdînün kelâmın kim durur gelsün iden tefsîr (G. 321)*

Bu beyitte *şerh* karşılığı olarak *tefsîr* kelimesinin kullanılmış olmasını, bu şiire yüklenen *ilâhî kelâm* vasfıyla ilişkilendirmek mümkündür.

1.2. Şerhe Âlem Dayanmaz

Murâdî yine tefahhur sadedinde, hâlden hâle geçerek artık kendi kabına sığmayan gönlü ile hâllerini tüm âlemle karşılaştırmakta, tanımlamaya çalışmaktadır. Onun gönlü öyle bir deniz olmuştur ki artık okyanuslar bile ona dar gelir. Yaşamakta olduğu -bir- hâli şiirlerle şerh etmeye çalışsa, söyleyeceği şiirler bir dîvânın hacmini aşar:

*bahr oldu çün gönül yemm-i 'ummâna sıgmazam
şerh eylesem bu hâlümi dîvâna sıgmazam (G. 934)*

Kezâ, yeryüzü ve gökyüzü (felek tâsı / felek fânûsu) divit, tüm denizler mürekkep, tüm yapraklar defter ve tüm ağaçlar kalem olsa da Murâdî'nin hâlleri yazılamaz, şiirleri şerh edilemez. Yaratılmış ne varsa, onun şerhi husûsunda âcizdir:

*şerh eylemez bu hâlümi vallâhi kâ'inât
deryâ mürekkeb olsa zemîn âsman devât (G. 213)*

*yaraşur güftârumun şerhinde nâfiz olsa ger
yazmaya yir gök ola evrâk u aklâmı şecer (Mf. 34)*

*yazılmaz defter-i şerhüm mürekkeb olsa deryâlar
kamu mevcûd 'âcizlerdürür nakş-ı misâlümde (G. 1302)*

Bu beyitler hemen şu iki âyeti hatırlatmaktadır:

*"Kul lev kâne'l-bahru midâden likelimâti rabbî lenefide'l-bahru
kable en tenfede kelimâtu rabbî velev ci'nâ bimislihî mededâ. (De*

ki: Rabbimin sözleri için deryâ mürekkep olsa ve bir o kadar da ilâve getirsek dahi, Rabbimin sözleri bitmeden önce deniz tükenecektir.)” (Kehf/109)

“*Velev enne mâ fi'l-arzi minşeceretin aklâmun ve'l-bahru yemudduhû minba'dihî seb'atu ebhurin mâ nefidet kelimâtullâh...* (Şâyet yeryüzündeki ağaçlar kalem, deniz de arkasından yedi deniz katılarak -mürekkep olsa- yine Allâh'ın sözleri - yazmakla- tükenmez...)” (Lokmân/27)

Bu benzerlik durumu Murâdî'nin, şiirlerinin ilâhî-kelâmî kaynaktan neş'et ederek kendisine Allâh tarafından söyletildiği ya da kendi dilinden bizâtihi Allâh'ın söylediği iddiâsı ile açıklanabilir. Bu ilâhî sözler Murâdî'nin kendi hâl dilinden süzülerek kâl diliyle beyân edilmektedir.

2. Murâdî Şerh Buyurdu

*dil-i nâlânuma bir hâtır-ı meyyâl gerek
hâlûmi anlamaga özge zevi'l-hâl gerek
ben beni bilmez iken kim beni bildürdi bana
bunu kalmaga beyan sâhib-i akvâl gerek...*

Dîvân'ı boyunca Sultan Murâdî'nin şerhe yaptığı atıflar, onun bir istek, bir arayış içerisinde olduğunu îmâ yoluyla işâret etmektedir: O kendisine, kendisini kâmilan anlayan bir gönüldaş, bir sırdaş, bir mürşid aramaktadır. Bu istek ve arayış çoğu zaman söz düzeyinde görülmeyen, tüm şiirlerde yansıyan rûhî temâyülün değerlendirilmesiyle edinilen anlam izlenimleridir. Dîvân'da kimi zaman şârih olabilecek kişinin hâiz olması gereken vasıflar verilmekte, kimi zaman âlimler sûfiler şerhe dâvet edilmekte, kimi zaman da yaşanan hâllerin ve onları yansıtan şiirlerin doğru şerh edilebilmesi için kılavuzluk yapılmaktadır.

2.0. Gel Ey Şârih

Murâdî aşağıdaki küçük mesnevîsinde hakikî şiirin ortaya çıkışından şerh edilmesine kadarki sürece temâs etmektedir. Bir şâirin erişebileceği en yüksek makam -şâirlik aynasıyla- ulular âlemini görebilmek, verebileceği en büyük haber de -üst şuûrunun diliyle- yüceler âlemini anlatmaktır. Öyle şâirin böyle şiirini şerh edebilme bahtiyarlığına erişen şârih ise vuslat gecesinin saâdet sabâhına uyanmış ve uyandırmış gibidir. Murâdî âdetâ bir muammâ gibi kurduğu şiirin sonunda şârihi şerhe dâvet etmektedir:

*rü'yet-i 'uzmâdadur aksâ makâm
mantık-ı a'lâdadur a'lâ peyâm*

*kimdürür ol mantıkı gûyâ olan
devlet-i 'uzmâsı mu'ammâ olan*

*subh-ı sa'âdet ki tulû' eyleye
şârihümüz şerhe şurû' eyleye (Ms. 32)*

HIKMET - АКАДЕМИК ЕДЕБИЯТ ДЕРГЕСИ - **حکمت**

Şu kıt'anın sonunda da Murâdî ilim irfan sâhiplerini ilk iki beytin kelâmını şerh etmeye çağırmaktadır. O öyle bir cevherdir ki tüm cihânın mâlından mülkünden daha kıymetlidir:

tecribe kıldum habîbün kâlini
didi kâlümde bilürven hâlini

bilmez idüm ben senün asliyyetün
bilmek oldu kavlı ile akvâlini

şerhine bu gevherün ey zû-fünûn
bir kelâma vir cihânun mâlını (Kt. 1)

Bu son beyitte “gevher” kelimesi ile kastedilen şeyin “mazmûn cevheri” olduğunu söylemek mümkündür. Şârihin gâyesi şiirin anlam tabakalarını şerh yoluyla bir bir yarıp açarak mazmûn cevherini çıkarmaktır.

2.1. Burhânı Gör Şârih Ol

Şiirler şâirinin burhanlarıdır. Bir şâirin şârihi olabilmenin ön şartlarından biri de, onun şiirlerinin, hâlinin ve şâirliğinin birer burhânı ve kılavuzu olduğunu idrâk ederek şiirdeki remizlerini anlamaya çalışmaktır. Yani, şiir şâirinin şerhidir; önce tüm şiirlerinden yola çıkarak şâirini anlayıp tanımak, sonra da şâirden hareketle şiirindeki remizleri kavrayıp anlamak gerekmektedir. Bir başka ifâdeyle, şâiri şerh etmeden önce şiirini şerh etmemelidir; yoksa hakîkî şerhin gerçekleşmesi mümkün değildir:

şerh ü tibyan n'idügin fehm itmeyen burhân ile
anlagıl sen anı kim ol n'ola burhan bilmedi (G. 1446)

kimsene bu remzi bilmekde muhâl-ender-muhâl
pes bunun şerhin meger kim şerh-i burhânım kıla (G. 1230)

Murâdî bu beyitlerde, ancak burhânını şerh edebilen şârihin, şiirindeki remizleri anlayabileceğini söylemektedir.

2.2. Kâmilidir O Şârih

Sözlerinden ve sözlerine yansıyan özünden Murâdî'nin kemâlâtını fark edip anlayabilen, ona göre de şiirlerini şerh edebilen kişilere kâmil şârih denebilir. Ancak insân-ı kâmil olanlar, Murâdî'nin hâllerindeki ve şiirlerindeki kemâlâtı şerh edebilirler. Çünkü o, nefsî tekâmülünü tamamlamış “rızzâ” makâmına vâsıl olmuş bir kâmilidir:

kemâl ehli kemâlini kemâlinden bilür ancak
kemâlini kemâlüm şerh ider oldu çü merzâdan (G. 982)

Kişinin kıymetini ve yüceliğini artıran, onun tekâmül yolunda kemâl kazanmasıdır. Kâmilin, kemâli (iç/can güzelliği) arttıkça cemâli (dış/ten

güzelliği) de artar. Can güzelliği kişinin tenine de yansır. Kâmil insan, cemâli kemâle götüren bir kılavuz sayar ve kişinin iç âlemini böylece şerh eder:

*'azîzüm 'izzetün 'izzetdedür 'izzet kemâlinde
kemâlün şerhini şerh itmege başlar cemâlinde (G. 1292)*

Kemâl mânâ güzelliği ise cemâl şiir güzelliğidir; mânâ âlemi güzelleşen şâirin şiiri de güzelleşecektir. Şerh, şiir kılavuzluğunda mânânın güzelliğini ortaya koymakla tekâmül eder. Kâmil şârih de şiirdeki mânâ güzelliklerini kemâliyle ortaya koyabilen kişidir.

3. Aşktan Dışarı Şerhten İçeri

*hakâyıkda iki vech oldı mestûr u mu'ayyende
birisi şerh-i ekmeldür birisi 'ışka hem-serdür...*

Aşk, şerh edilebilen bir cevher midir? Şerh edilip ortaya dökülen şeye aşk denir mi? Şerh iç güzellikleri dışarıya gösterme ameliyesi ise aşk da dış güzellikleri içeriye gizleme gayretidir. Bu bakımdan şerh ile aşk arasında fiilî bir tezat varsayılabilir. Şerhe konu olan şey bir metin değil de, *aşk, sır* veyâ *aşk sırrı* olursa, şerh kelimesi “ifşâ” karşılığında kullanılmaktadır.

Sultan Murâdî'nin şiirinde yansıyan “aşk”, tasavvufî tekâmül yolundaki ilâhî aşktır. Aşkın dille anlatılabilmesi için ikisinin de aynı cinsten olmalarını gerektirir; beşerî aşk beşerî dille anlatılabilir, ancak, ilâhî aşk beşerî dille ifâde edilemez. Dahası, kulun gönlündeki Allâh aşkının mâhiyeti âşık-mâşuk arasında bir sırdır ve bu sırrın hâllerinin şerhi -ya da ifşâsı- tasavvuf âdâbına aykırı sayılmaktadır. Şöyle ki

*bu murâdînün beyânı şerhe tutardı yüzin
söyler idi cânı bil olmasa cânandan yasag (G. 664)*

*'ulûm-ı hikmeti öğrendi 'âşık-ı sâdık
ve lîk şerh ü beyânına yâr kıldı yasag (G. 669)*

beyitlerinden de anlaşıldığı üzere, mutlak sevgilisi Allâh katından âşığa ilhâm edilen mânâların ve öğretilen hikmetin şerh yoluyla beyân ve ifşâ edilmesi, yine bizzat -yâr ve cânâmı olan- Allâh tarafından yasaklanmıştır.

3.0. Aşkın Sırrı Açılmaz

Murâdî'nin, ilâhî sevgilinin aşkıyla olan hâli şerh edilip anlatılamaz. Onun şiirleri gönül hâllerinin birer şerhi ise, o, şiirleriyle ilâhî aşkını kâmil şerh edip anlatmaktan âcizdir. Bu aşkın hâllerine ancak inanmakla vâkıf olunabilir:

*murâdun şerhe gelmez 'ışk-ı yâr ile olan kârı
buna kim i'tikâd itmezse dâr u hânesi yansun (G. 984)*

Şu beyitlerde de âşık-sûfi-şâirin aşk derdi ile hâlinin şerh edilemediği, yolunda sâdik ve istikâmet sâhibi olmayan kişinin de aşktan nasîbi olmadığı beyân edilmektedir:

*şerh u beyâna gelmez derd-i derûn-ı 'âşık
'ışk olmadı müyesser kimde ki yok sadâkat (G. 192)*

*şerh olunmaz hasb-i hâli 'âşık-ı dil-hastenün
zerreden bir zerredür ger 'âleme düşse biraz (G. 573)*

Aşkı şerh etmek için şârihte aşk gerekir; âşık olmayan kişi âşık şâirin şiirini şerh edemez.

Murâdî'nin gönlünde sır olarak taşınan şey Allâh aşkı ve onun hâlleridir. Gönül, vakârını ve mâhiyetini bu sırra sâhip çıkararak korur. Sırrın şerhi ya da ifşâsı ile gönül aynasının da bir özelliği kalmaz; o, bayağılaşır, aşığılaşır:

*râz-ı dil şerhin virürsem bu gönül rüsvâ olur
söylemezsem derdümi eşyâ beni gûyâ olur (G. 404)*

Gönüle dert olan sır, söylenmeyip korunduğu sürece âşığın dilinin dışındaki her şey onu yansıtır, onu söyler. Bu durumda âşık arada kararsız, çâresiz kalmaktadır; kendisi söylese de söylemese de sır ifşâ edilecektir. Aslına bakılırsa bu, sevinilecek övünülecek bir hâldir; çünkü âşığın kendisi dışındaki şeylerin, onun aynası ve dili hâline gelmesi, aşk yolundaki kemâlâtın arttığına işârettir.

İlâhî aşk sırrı şerh edilemez, dile getirilemez; çünkü onu sıradan kimseler anlamaz, yalnız şu kişiler anlayabilir: Aşk meydânına kendi darağacını kuranlar...

*şerhe sıgmaz sırr-ı 'ışk anı kimse anlamaz
tâ meger meydân-ı 'ışka dike evvel dârını (G. 1476)*

Bu beyitte Hallâc-ı Mansûr'a telmihte bulunmaktadır; zîrâ o, âdetâ kendi darağacını kendi diliyle kurmuştur.

3.1. Şerh Güzeliyle Söyleşi

Murâdî, mutlak sevgilisi Allâh ile münâcât yoluyla söyleştiği gazelinde, ona, güzelliğini şerh edip anlatmanın mümkün olup olmadığını sormakta, cevap gelmemesi üzerine tekrar sormakta ve sonunda cevâbını almaktadır: Yüce sevgiliyle yapılan esrarlı söyleşinin hâlleri şerh edilip anlatılamaz:

*şerhe kâbil mi 'aceb hüsn-i ruhun yâr didüm
virmedi bana cevâbı yine tekrâr didüm
...
didi lâ şerha 'ani'l-hâli makâlün 'ulyâ
ben tesellî bulup ol kavline ikrâr didüm (G. 917)*

Sûfî âşîğın şâhit olabildiği güzellik, sevgilinin hâtıra hutûr eden, gönül aynasına akseden sözlü mânâlar ile ondan hâsıl olan mutluluk hâlleridir. Mâşukla âşık arasında sır olan bu güzelliğin de sözle anlatılması mümkün değildir.

Şu beyit de bu minvalde bir söyleşmenin ifâdesidir:

didüm olmaz mı seni görmege bir çâre bana

didi ebvâbını şerh eyle kitâbun vardır (G. 444)

Sûfî âşîğın mutlak sevgilisini görebilmesi mümkün müdür? Âşık, gönlüne sevgilisi katından ilhâm edilen mânâların ve sırlı hâllerin -kendi- dîvân aynasındaki görüntüleri olan şiirlerini şerh ederek sevgilisini görmüş olur. Çünkü şiirler de mânâ hakikatının yani ilâhî sevgilinin perdeleridir; sevgilinin güzelliği o perdelerin şerh edilip açılması ile görülebilir.

4. İlim İlim Şerh Etmek

ahvâlümü kaçan kıla şerh 'âlim-i 'ulûm

kendüyi bilmek evvel ana elzem-i lüzûm...

Dîvân şiirinin de içinde bulunduğu medeniyet dâiresinde, Allâh'ın zâtı, isimleri, sıfatları ve fiilleri ile mevcûdâtın mâhiyetinin genellikle tasavvuf merkezli aşkın-içkin yorumlarını tedvîn eden ilimlere "bâtınî ilimler" dendiği bilinmektedir. "Hikmet", "mârifet", "ledün" gibi mefhumlar bu çerçevede ele alınarak bâtınî ilimlerin gâyesini teşkil etmektedir.

Tasavvuf neşvesi ile bilinen Sultan Murâdî'nin şiirlerinde şerh ile ilişkilendirilen ilimler, bâtınî ilimlerdir. Allâh'ın cemâli her dem mükemmel olarak tecellî etmekte; herkes kendisine lâzım olduğu kadarıyla bu tecellî delillerini şerh edip anlamlandırmaktadır. Ârifin bu yolda kazandığı ilmi, şüphelerden arındıkça ilm-i ilâhî yolunun kapılarını açmaktadır:

hazret-i mevlâ cemâlin berkemâl eyler yine

iktizâsı üzre her kes bir me'âl eyler yine

...

ref' idüp her şübhesin kılan ziyâde 'ilmini

müntehâ-yı 'ilminün şerhinde dâl eyler yine (G. 1241)

İlim, şerh yoluyla artar. Şerh edilerek şüphelerinden arındırılan her ilim, sonsuz ilim yoluna delâlet eden bir kılavuz ve bir sonraki ilmin kapısını açan bir anahtar olmaktadır. İlim şerhinin -ya da ilmî şerhin- gâyesi o ilmin üzerindeki şüpheleri yok etmektir.

4.0. Kelâmulâhı Aç Oku

Murâdî, aşağıdaki beyitlerde olduğu gibi, kimi zaman şerh kelimesini tefsir karşılığında kullanmaktadır. Bu hususta, âyetlerin, ilmî usûlüne uygun âlimâne yorumları için "tefsîr", irfânî tarzda ârifâne yorumları için "şerh" kelimesinin tercih edildiğini söylemek de mümkündür.

Murâdî, Kur'ân'ı anlayıp yorumlama iddiâsında bulunan -âlim- kişiden "ûlâ" (ilk baş) ve "uhrâ"nın (en son), ezeliğin ve ebediliğin mâhiyetini öğrenmek için "kun fe yekûn"⁹ âyetinin şerhini istemektedir:

gel berü ey müdde'î billâhi vasfeyle bize

kun-fekânun şerhini ûlâ nedür uhrâ nedür (G. 414)

Aslında bu mısralarda "kun" emrinden önceki hâlin, yani *gayb-ı mugayyeb* mertebesinin şerhinin istendiği düşünülebilir.

Murâdî şu beyitte de, seher vakti "innî enellâh"¹⁰ âyeti üzerinde tefekkür etmeyi, anlamı ve açıklamasının ne olduğunu kavrayıp bilmeyi tavsiye etmektedir:

subh-dem innî enellâh âyetin iz'ân kıl

şerh ü ma'nâsı nedür anlayuban ikân kıl (G. 761)

Allâh'ın Hazret-i Mûsâ ile bir ağaç vâsıtasıyla mükâleme etmesi farklı şekillerde tefsîre açık olduğundan, Murâdî'nin, bu âyeti tasavvuf nazarından şerh etmeye çağırıldığını düşünmek mümkündür: Bir ağaçtan hitâb eden Allâh, kâmil sûfi şâirlerin dilinden -onların şiirleri vâsıtasıyla- seslenemez mi?

4.1. Esmâyi Şerh Et Şârih

İbnü'l-Arabî başta olmak üzere birçok muhakkık sûfînin Esmâ'ül-Hüsnâ'ya dâir yorum ve şerhleri olduğu bilinmektedir. Murâdî, bu duruma ve Allâh'ın "Câmi" ismine atıfta bulunarak muhâtabını "cem'ül-cem"¹¹ makâmına, tüm isimlerin mânâlarını kendisinde toplamaya davet etmektedir:

rumûz-ı ilm-i esmâda muhakkıklar ne şerh itmiş

eger ana mukırr isen yüri cem'ünde ol câmi' (G. 656)

Murâdî, kendisine seslenme üslûplu bir gazelindeki şu beyitte de Allâh'ın "Ehad" isminin -ya da ilminin- şârihi olduğunu söylemektedir:

şârih-i 'ilm-i ehadsın şer'dür 'arş-ı 'azîm

hâricün kûy-ı seri bil dest-i çevgânundadır (G. 376)

Burada, Ehad ismini şerh edebilecek mertebede bir hâlin tecrübe edildiği yani "vahdet" makâmına erişildiği îmâsından bahsetmek mümkündür.

4.2. Mârifet Mutlak Mânânın Şerhinde

Mânâların şerhi kişiye Allâh tarafından bildirilir; aksi takdirde, mânâların mâhiyeti kimse tarafından bilinemez:

şerh-i ma'nâ haberin bildi şu kim virdi hudâ

yoksa ma'nâ haberin kim bile ey dil heyhât (G. 174)

⁹ "İnnemâ emruhû izâ erâde şey'en en yekûle lehû kun fe yekûn. (Bir şey yaratmak istediği zaman onun yaptığı 'ol' demekten ibârettir. Hemen oluverir.)" (Yâsîn / 82)

¹⁰ "Felemmâ etâhâ nûdiye minşâtı'l-vâdi'l-eymeni fi'l-buk'atî'l-mubâreketi mine's-şecereti en yâ mûsâ innî enellâhu rabbu'l-âlemîn. (Oraya gelince, o mübârek yerdeki vâdînin sağ kıyısından, (oradaki) ağaç tarafından kendisine şöyle seslenilir: Yâ Mûsâ! Bil ki ben, bütün âlemlerin Rabbi olan Allâh'ım.)" (Kasas / 30)

Bu beyitteki “haber” kelimesinin -iki mısırâda da- “ilham” karşılığında kullanıldığı söylenebilir. Murâdî'nin bu beyitle “Allâh'ın ilhâmı gelmediği takdirde, ne şâir şiir söyleyebilir ne de şârih şerh edebilir.” hükmünü murâd ettiği ileri sürülebilir.

Murâdî, mânâlar ilminin hazînesinin şerh yoluyla açıldığını; kendisinin, gamlı olduğunda celâl sıfatının, mutlu olduğunda da cemâl sıfatının tecellî aynası hâline geldiğini söylemektedir:

*mahzen-i 'ilm-i ma'ânî oldu meşrûh üzre şerh
geh celâl ü geh cemâl oldum gam ile şâdda (G. 1284)*

Beyitte hazîne anlamındaki “mahzen” kelimesi ile, “Levh-i Mahfûz” kastedilmiş olabilir. Zîrâ, mânâların hakîkî şekilleri sayılan mazmûnların âlemi orasıdır; mazmûnların, şâirlerin gönüllerine oradan ilhâm edildiğine inanılır.

Şâirler gibi şârihler de Levh-i Mahfûz'un tâlipleridir; gerçek anlamda bir şerh ortaya koyabilmeleri için şiirdeki mânâların mazmûnlarının kendilerine ilhâm edilmesini beklerler.

Bâtınî ilimler yolunun nihâî hedefidir, “mârifet”, Allâh'ı bilme ve tanıma anlamına gelen “mârifetullâh” şeklinde de adlandırılır. Mârifetin mahalline ve şerhine dâir Murâdî'nin beyte dönüşmüş yorumları şöyledir:

*'ârifün kavlinedür şerh ü beyân-ı ma'rifet
'âşıkun kalbinedür sırr-ı nihân-ı ma'rifet (G. 169)*

Mârifetin gizli sırrı âşığın kalbine ilhâm edilir; bu sır ârifin dilinde şiir hâlinde şerh edilmiş olur. Burada âşık ve ârif olarak nitelenen, aynı kişidir, o aynı zamanda şâirdir.

*ma'rifet şerhinde bir bâb anladum
şems-i tâbî 'ayn-ı meh-tâb anladum (G. 961)*

beytinde ise Murâdî, mârifeti şerh ederken bir konunun asıl anlamını kavradığını söylemektedir; o da şudur: Güneşin ışığı ile ayın ışığı aynıdır. Güneşin tecellî aynası ay ise mârifetullâhın tecellî aynası da ârifin gönlüdür. Ârif şâirin şiiri de gönlünün aynasıdır.

Mârifet mefhûmu “ilm-i mutlak” terkîbiyle de ifâde edilmektedir:

*'ilm-i mutlak şerhine tûtî-yi dil didi kelâm
gûş kıldı her biri mikdâr-ı 'ilm iz'ân ile (G. 1237)*

Murâdî'nin gönül kuşu/papağanı, içindeki mutlak ilmini öterek yansıtmaktadır; yani şâirin gönlü, mârifeti şiire dökerek şerh etmektedir. Mutlak mârifet ilminin o şiirini dinleyenler ise kudretleri yettiği kadarıyla o ilimden nasiplenirler.

Murâdî “nûr-ı mutlak” terkîbini de özünde *ilm-i mutlakla* aynı anlama gelecek şekilde kullanmaktadır:

*nûr-ı mutlak nice şerh olına ey vâ'iz-ı dehr
anun için iki dünyâ tolu vâveylâdan (G. 1117)*

Beyitte, zâhirî ilimlerle beslenen âlim-vâize hitâben, mutlak mârifet nûrunun ilim diliyle şerh edilip anlatılmayacağı uyarısı yapılmaktadır. Burada nûr-ı mutlak ile kastedilenin “cemâlullâh” olabileceğini söylemek yerinde olacaktır. Allâh'ın cemâli, âlimlerin şerh edip anlatamadıkları, ancak hakîkî âriflerin can gözüyle temâşâ edebildikleri mutlak nûrdur.

4.3. Gaybı Şerh Et Gayb Olması

İlimsizlik ya da alâmetsizlik hâline “gayb” demek mümkündür. Zâhirî alâmetler gayba götüremez, zâhirî ilimler gaybı anlayamaz; gayb, bâtinî ilimlerle keşf edilebilir. Gaybın dili sırlı, içkin ve nihânîdir; bundan dolayı da gayb -başka dillerle değil- ancak bu dillerle şerh edilebilir:

'âlem-i 'aynumda 'aynumdur vücûdum hâfızı

gayb-ı gayba kıl nazar şerh-i nihânumdur gelen (G. 1035)

terk idelden gayrıyı 'aynında buldum 'aynumı

gayb-ı hakkum şerhini tuydum kamu etvârdan (G. 1067)

Gayb, ten gözüyle görülemez; onun için can gözüyle nazar etmek gerekir. Gaybın şerhi ancak *etvâr-ı seb'a* ile hâlden hâle geçmekle mümkün olabilir.

5. Nazar Eyle Şerh Ola

didüm 'âlem şurûhumdur beni kim şârih olmuşdur

didi 'ibret-nümâ oldun beyân-ı mu'teber göster...

Bir şeyin şerhi o şeyle ilgili “nazar(iye)” sâhibi olanlar tarafından gerçekleştirilebilir. Bir meseleye dâir herhangi bir bakış açısı ve görüşü olmayan, yani bakmayı bilmeyen kişinin şerh işine girişmesi boş ve yanlıştır.

Sultan Murâdî'nin bu husustaki yaklaşımları aşağıdaki beyitlerin ışığında şu şekilde hulâsa edilebilir: Bir şeyi görebilmek için o şeye kapalı olmayan ve o şeye bakan bir göz gerekmektedir; zîrâ, görmeksizin şerh mümkün değildir. Bir şeyi görebilecek göz o şeyin cinsinden olmalıdır; maddî şeyler ten gözüyle görülebilir, fakat mânevî şeyleri görebilmek için can gözü gereklidir. Gönülde tecellî eden sırlı mânâlar ve örtülü hâller ise ancak açık gönül gözüyle bakabilenlerce görülüp şerh edilebilir:

'ayn-ı 'inâyetinde kıldı nazar çü şerhe

mihrün şu'â'ı cânı mâhında kâr idüpdür (G. 499)

şerhe gelmez bu beyân ile nihânum lîkin

nazarundan nazar eyle nice peydâdur bu (G. 1197)

nice şerh ola mu'ayyen göremez derk-i nazar

şol vücûdı ki vücûdında olupdur mevcûd (G. 255)

Murâdî Dîvânı'nın mısra aralarından ciddî bir şerh nazariyâtı çıkarılabileceğini ifâde etmek yerinde olacaktır. Bu nazariyâtın bazı parçaları yukarıdaki bölümlerde ortaya çıkmıştı; bağımsız başlıklar altında değerlendirilebilecek bazı parçalara da bu bölümde temâs edilecektir.

5.0. Şârihtir Kendisine Şâir

Şâirin şiirleri, aslında kendi özüne yolculuğunda yaşamakta olduğu iç hâllerinin birer şerhi sayılabilir. Murâdî, hayret makâmının verdiği şaşkınlık temâşâsıyla söylediği şiirlerinin, bizâtihi kendi hâllerinin şerh ve beyânı olduğunu söylemektedir:

hayretümden bilmezem tende revânım olduğın

her kelâmı şerh iden bilmem dehânım olduğın

...

hep beyânımdur murâdî cümleten şerh ü beyân

şerh ü ma'nâ anlamam şerh ü beyânım olduğın (G. 1038)

Sûfi şâirin, cezbe ve sekret hâllerinde kendi esrarlı ahvâlini şerh edercesine söylediği şiirler, kalbî mahrem sırlarını ifşâ anlamına gelebilir. Bu tür durumlar tasavvuf âdâbında tehlikeli sayılmaktadır.

5.1. Cânın Şerhi Gönülde

Cânın mahrem hâllerine yine can muttali olabilir; ten uzuvları bu hâllere şâhit olamaz, ten diliyle bu hâller şerh edilemez. Allâh'ın hikmet sırlarını onun nîmetlendirdiği kişiler bilip şerh edebilir. Murâdî, şârih adayı muhâtabına, şerh işine girebilmesi için kulağının kulağını (sem'ün gûşı) ve gözünün gözünü ('aynun çeşmi) açmasını tavsiye etmektedir:

hafî kıldun ve lîkin hikmetündendür yine esrâr

bu mübhem şerhini bildi kime virdün ise na'mâ

...

bu sem'ün gûşını aç kim olasın müstemi' kavli

bu 'aynun çeşmini eyle küşâde olasın bînâ (G. 55)

Ten kulağına mâhiyetini -ya da kulak oluşunu- "can kulağı" hatırlatmaktadır; kezâ, ten gözüne mâhiyetini -ya da göz oluşunu- "can gözü" fark ettirmektedir. Can gözü açık değilse ten gözü bakar ama göremez; can kulağı açık değilse ten kulağı dinler ama işitemez. Cânın hâlleri de ancak can gözüyle görülür, can kulağıyla işitilir; bu hâller ancak can/gönül diliyle şerh edilebilir.

Murâdî, kendi mahrem hâllerini anlatan şerhlerinin, yani şiirlerinin, can kulağına ilhâm edildiğini; onları da ancak yine can kulağı açık kişilerin duyup anlayabileceğini dile getirmektedir:

hürmetüm şerhinde sem'-i câna virmişler haber

ol haberden her kime irişdi buldı bir eser (G. 364)

Beyitte, sâdece şâirin değil, şârihin de ilhâma ihtiyaç duyduğu îmâ edilmektedir. Ancak ilham yolu açık olanlar hakîkî mânâda şerh edebilirler; zîrâ şiir gibi, şerh de câna -ya da gönüle- ilhâm edilir.

Murâdî şiirlerini, gönlüne ilhâm edilen mânâların şerhleri olarak kabul etmektedir. Şu beyitte ifâdesini bulduğu gibi, “hâtıra hutûr kılan” yani gönüle düşen mânâ şerhi de şiirdir:

ihtiyâc itdüm kamu kârumdan anun kârını

işbu ma'nî şerhi ol dem hâtıra kıldı hutûr (G. 333)

Murâdî'nin gönlü, cânını şerh etme sevdâsına düşmüştür; ama can dediği de âdetâ uçsuz bir okyanustur:

gönül sevdâ-yı şerh-i cânâ düşmüş

ne cânâ bir yem-i 'ummâna düşmüş (G. 639)

Beyitteki “can şerhi” terkîbi ile kastedilenin şiir olduğunu söylemek mümkündür.

Gönül varlık aynasıdır, varlığın mâhiyeti kâmilen gönülde görülebilir. Cânın ve candaki mânâların mâhiyetini de ilhâm edilen şiirlerin dilinden ancak gönül şerh edebilir; bu gönül şerhlerinin dışındaki târif ve tavsifleri dinlemekten kaçınmak gerekir:

'ayn-ı vücûdun gösterür mir'ât-ı dil âyînedür

dil şerhini dilden dile gûş itme gayr efsânesin

...

dilden giderme şerhini tarh eyle dilden gayrıyı

dil cür'asından ey murad nûş eylegil peymânesin (G. 1158)

Son mısırâda Murâdî “gönül yudumu” ifâdesiyle “gönül kadehi”nin içindeki mânâlara, şiirlere ve şerhlerine istiâre ve îmâ yoluyla atıfta bulunmaktadır.

5.2. Kılı Kırk Yarmak

Türkçe meseller hazînesinde çok kullanılan bir deyim vardır ki “nâzik konularda hassâsiyet göstererek ayrıntılarını inceden inceye araştırmak” anlamında kullanılmaktadır: Kılı kırk yarmak... Murâdî bu deymi “mû çihil yar-(mak)” şeklinde kullanmaktadır. Allâmeler -mutlak ilâhî- sevgiliye dâir her konuda her ayrıntıyı inceden inceye konuşup tartışmakta, ama onun güzelliğinin şerhine girmemekteler; esas meseleyi halledemedikleri hâlde yine de birbirlerine üstün geldiklerini düşünmekteler. Böylece, onlar hep şekilde kalmakta, mânâyı anlayamamaktalar:

mûbemû bir mû çihil yaruban olındı bihâs

hüsnini şerh itmediler kaldılar evlâ yine

ma'niyi fehm itmediler cümleten 'allâmeler

mes'ele hall olmayuban kaldı pes ma'nâ yine (G. 1250)

Bu beyitlerde târiz yoluyla, ilâhî hüsnün şerhine âlimlerin değil de kâmil âriflerin girebileceği îmâ edilmektedir.

Şu beyitte de “mûbemû” (kıl kıl) kelimesi, şerhin -inceden inceye ayrıntılı olma- vasfına işâretle kullanılmıştır:

mûbemû şerhinde mevcûd vücûd-ı lâ-mesel

şol mûmessil kim tulû'ın bilmeyen mehcûrdur (G. 330)

Edebî (bedî) sanatların sağladığı meşrûiyet çerçevesinde, deyimdeki “kıl” kelimesini cinâs-ı hattî yoluyla “kîl” (söz), deyimini de “kîli kırk yarmak” (sözü kırk yarmak) şeklinde okuyup yorumlamak mümkün olsa gerektir. Son tahlilde deyim bu şekilde okunuşu, “sözün lafız ve mânâ tabakalarının her birini yarmak” anlamına, yani şerh kavramına karşılık gelmektedir.

5.3. Şerhin Kadarsın

Murâdî, kelâmın değer ölçüsü olarak “şerh”i kabûl etmektedir. Şerh kelâmın aynasıdır; kelâm, kendisine yapılan şerh(ler) kadardır. Şerhe değer görülmeyen, şerh edilmeyen kelâmın değeri de tartışılır:

şerhi mikdârındadır her kişinin ‘ayn-ı kelâm

bu murâdun nokta-yı nutkında ma'nâ söylenür (G. 343)

Bu mısralardaki şerh kelimesinin “kişinin kendisini îzah ve ifâde yeteneği” anlamında da kullanıldığını söylemek gerekir.

Kezâ, esrarlı hâl de şerh edildikçe, şerh edildiği kadar ortaya çıkar, âşikâr olur. Şerh hâlin de aynasıdır:

şerh mikdârıyla her şey'ün olur hâli beyân

gel tefekkür eyle bir dem gerdiş-i etvârdan (G. 1088)

“Üslûb-ı beyân aynıyla insân” kelâm-ı kibârı şöyle bir fikrî yaklaşımın ifâdesidir: Tavrı ve konuşmasındaki üslûbu kişinin aynasıdır. Şerhe dâir bu iki beytin îmâ dünyâsında da şöyle bir yorumun bulunduğu söylemek mümkündür: Kişi, hâlleri ve kelâmları isâbetle şerh edebildiği kadar kıymetlidir.

5.4. Metnin Şerhi Metindir

Murâdî, “gönül”e seslendiği bir gazelinin bir beytinde ondan, sıkı sıkıya içe kapanmamasını, iyice açılıp ferahlamasını istemekte; gönül gözünün, Hakk yolundan başkasına gözyaşı dökmesinin uygun sayılmayacağını bildirmektedir. “şerh-i müşerrah” terkîbi, açılıp ferahlananın daha da kuvvetlendirilmiş ifâdesidir, “şerhin şerhi” gibi:

metn olmagıl şerh olıgör şerh-i müşerrah olıgör

giryân olursa yolına gözün sezâdur bilmiş ol (G. 806)

Beytin ilk mısraı, Murâdî'nin -en azından- kelime anlamları düzeyinde metin-şerh ilişkisine nasıl baktığını göstermektedir. Bu bakış açısını terminoloji düzlemine uyarlayıp şu şekilde açıklamak mümkündür:

EK 1.

*hâl-i pinhânum sorar isen zeban şerh eylemez
bir lisandur bu lisan kim terceman şerh eylemez*

*çün mübeyyendür beyâna hâcet olmadı velî
bir 'ayandur bu 'ayan kim her nihan şerh eylemez*

*cümleten bir kenz-i mahfidür nihân-ender-nihân
pes nihân olgıl ki bu remzi 'ayan şerh eylemez*

*remz ü ma'nâdan gözet kim sana ma'nâ remz ider
yohsa bu ahvâl ü etvârı lisan şerh eylemez*

*ey murâdî işbu elfâzun beyânı neyledür
bir beyansın kim seni bir zü'l-beyan şerh eylemez (G. 549)*

EK 2.

*müşkil-i güftârun ey dil degmeler hall eylemez
mîhr-i rahşânun ziyâsın lem'alar hall eylemez*

*şeb-pere anlar mı tâb-ı âftâbun lezzetin
bîbasarlar müşkilini sürmeler hall eylemez*

*cevherün var ise sûfî gel berü meydâna pes
remz-i dervîşânı tâc u hırkalar hall eylemez*

*gel tefe"ül eyle hâlün imtihân-ı 'ışk ile
yohsa bu ahvâli fâl-i kur'alar hall eylemez*

*'ışk meyinden bu murâdî şöyle mahmûr oldu kim
tolsa dünyâ ol humârı cur'alar hall eylemez (G. 561)*

Kaynakça

- Ceylan, Ömür. (2005), "Mânâ Şairin Karnında(mı)dır?!", *Böyle Buyurdu Sûfi*, Kapı Yayınları, İstanbul, ss. 111-120.
- Dağlar, Abdülkadir. (2008), "Kâmil-i Mevlevî'nin Kendi Şiirine Tuttuğu Ayna: Adem Kasîdesi ve Şerhi", *Turkish Studies*, Vol. 3/4 (Fahrettin Kırzioğlu Armağanı), ss. 335-371.
- Dağlar, Abdülkadir. (2009), *Şem'î Şem'ullâh Şerh-i Mesnevî (I. Cilt) (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük)*, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Dağlar, Abdülkadir. (2015), "Şemseddîn-i Sivâsî'nin Şerhleri", *Şemseddin Sivasî Sempozyumu Bildirileri*, (Haz. Ahmet Dağüstü), Sivas Belediyesi (Yayınları), Sivas, ss. 201-220.
- Emecen, Feridun M.. (2016), *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-II*, İSAM Yayınları, İstanbul.
- Ersoy, Mehmed Âkif. (2008), *Safahat*, (Haz. Ertuğrul Düzdağ), Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Felek, Özgen. (2010), "İslam Edebiyatını Yeniden Hikaye Etmek: Sultan III. Murâd'ın Rüya Mektupları", *Journal of Turkish Studies (TUBA)*, Vol. 34/II, ss. 21-36.
- Felek, Özgen. (2014), *Kitâbü'l-Menâmât: Sultan III. Murad'ın Rüya Mektupları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Kırkılıç, H. Ahmet. (2012), *Muradi Divanı (Sultan Üçüncü Murat)*, (Tıpkıbasım), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- Kırkılıç, H. Ahmet. (2015), *Murâdî Dîvânı (Sultan Üçüncü Murad)*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*. (2007), (Haz. Hayrettin Karaman - Ali Özek - İbrahim Kâfi Dönmez - Mustafa Çağrı - Sadrettin Gümüş - Ali Turgut), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Kütükoğlu, Bekir. (2006), "Murad III", *DİA*, C 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Mir'âtü'l-Gaybi'l-Hâkânî MinFuyûzâtı Sultân Murâd Hân Bin Sultân Selîm Hân*, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Kütüphanesi, No: 1901.
- Paksoy, Kezban. (2007), "Şerhu Gazeliyyâtı's-Sultân Murâdu's-Sâlis", *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, Vol. 2/3, ss. 444-448.
- Süer, Fatih Ramazan. (2017), *Şemseddin Sivasî Külliyyatı-14: Şerh-i Gazeliyyâtı's-Sultân Muradu's-Sâlis*, Sivas Belediyesi (Yayınları), İstanbul.